

”ETT PRYDLIGT MONUMENT PÅ EN GRAV”

Anton Fridrichsen, *Fyrahanda sädesåker* och
den judisk-kristna dialogen *

ÅKE ROXBERG
Lund

INLEDNING

Att många enskilda kristna genom historien haft en avvisande och stundtals mycket fientlig hållning till judarna och judendomen är välkänt. När det gäller grundläggandet av sådana värderingar kan nog knappast kyrkliga ledare och lärare betydelse förbises. En amerikansk pastor och teolog, Jack Deere, säger i sin bok *Surprised by the power of the Holy Spirit*

Over the years, I have observed that the majority of what Christians believe is not derived from their own patient and careful study of the Scriptures. The majority of Christians believe what they believe because godly and respected teachers told them that it was correct.¹

Personer som vi hyser förtroende för, förebilder som präster och lärare, betyder mer för oss i det här avseendet än vad vi förmodligen är beredda att medge. När det på allvar gick upp för omvärlden vad som skett i de tyska utrotningslägren under andra världskriget frågade sig naturligtvis många hur det var möjligt. För kristna blev frågan akut. Det var ju i den s. k. kristna delen av världen som detta folkmord hade skett. Särskilt förnedrande blev det när det stod klart att den tyska kyrkan till största delen förhållit sig passiv. Många goda, ”kristna” medborgare såg ingen anledning att ingripa. Man teg. Och många av dem som utförde grymheterna visade sig vara goda familjefäder, döpta och konfirmerade, som inte sällan sågs i kyrkbänken. Var det

möjligen så att kyrkan själv bidragit till passivitet och avståndstagande genom att konsekvent tala om judendomen i negativa termer, att kyrkan så att säga beredde marken för anti-semitism och judeförföljelse? Visst vet vi att judarna fick utstå mycket från kyrkan under medeltiden, t.ex. genom inkquisitionen i 1500-talets Spanien. Men från judisk synvinkel var situationen i stort sett densamma ända in på 1930-talet. Geoffrey Wigoder framhåller att upplysningstiden haft det goda med sig att vissa lättnader hade inträtt. Judarna behövde inte längre bo i ghetton och på många håll hade man erhållit fullvärdiga medborgerliga rättigheter, men de teologiska attityderna var fortsatt de samma. "The Churches and their theologians continued to expound the same negative doctrines and stereotypes".²

I Sverige verkade under 1930 och 1940-talet Anton Fridrichsen som professor i nya testamentet vid Uppsala Universitet. Han var en lärare vars tänkande påverkat många präster och teologer och han åtnjöt på sin tid ett mycket stort anseende, inte minst i bibeltrogna kretsar. Till de kyrkliga ledare som tagit intryck av hans "realistiska bibeltolkning" kan räknas Bo Giertz, Bertil Gärtner m fl. men även teologer som Birger Gerhardsson och Eric Beijer nämner honom med stor beundran. Det finns det säkert också skäl till. Fridrichsen blev utan tvekan till stor hjälp för många som vändats med utmaningarna från liberalteologin. Här var en som äntligen "fick det hela att gå ihop". En kunnig, internationellt erkänd teolog, som utan att göra avkall på vetenskapliga krav ändå hade förmågan att lyfta fram det bibliska materialet "som det står skrivet" på ett levande och för tron meningsfullt sätt. Även bland yngre nutida forskare, som aldrig mött honom eller hört honom föreläsa, väcker han fortfarande beundran:

... det är knappast någon överdrift att konstatera att det med denne norrman inleddes en blomstrande epok inom svensk, närmare bestämt uppsaliensisk, nytestamentlig exegetik. Detta gäller såväl kvantitativt som kvalitativt: Som infödd lundabo kan jag bara buga mig för den äldre systerfakultetens imponerande antecedentia i mitt ämne.³

Den fråga som föranlett detta studium är vad en sådan erkänd lärare uttrycker om judendomen och det judiska i en av hans allra mest spridda skrifter, *Fyrhanda sädesåker*. Den har studerats av otaliga förkunnare såväl inom Svenska Kyrkan som i de fria samfunden i flera decennier ända sedan den först utkom 1957.

Avsikten är att undersöka hur Fridrichsen i *Fyrhanda sädesåker* behandlar några temata som varit och är centrala i diskussionen kring kristnas syn på judarna: 1. Hur juden och det judiska beskrivs; 2. Synen på Jesus och hans judiska ursprung; 3. Kyrkan som det nya, eller sanna, Israel; samt 4. Beskrivningen av fariséerna och andra religiösa grupper.

Avsnitt och uttryck i *Fyrahanda sädesåker* samlas och grupperas enligt dessa fyra temata för att ge en samlad bild av Fridrichsens uttryckssätt vad avser judendomen. Samtliga dessa avsnitt redovisas inte, endast så många som bedömts nödvändiga och representativa.⁴ Avsikten har inte varit att enbart spegla teologiska ståndpunkter utan även att visa på ordval och uttryckssätt som har ansetts relevanta i detta sammanhang. Resultatet kommer jag sedan att sätta i relation till några nutida uttryck för den judisk-kristna dialogen liksom frågan om Förintelsen för att se huruvida *Fyrahanda sädesåker* kan gagna denna dialog eller inte.

Efter en kortfattad historik av den judisk-kristna dialogen och hur situationen var vid den tid då artiklarna i *Fyrahanda sädesåker* publicerades, följer en jämförelse med rabbinen J.M. Cook och tio av honom formulerade punkter som försvårar judisk-kristen dialog, liksom en jämförelse med ett nutida dokument om förhållandet mellan judar och kristna, *Guds vägar*, publicerat av Svenska Kyrkan 1999. Eftersom Förintelsen har en så fundamental betydelse för judisk självförståelse ägnas den ett särskilt avsnitt.

ANTON FRIDRICHSEN, EN KORT BIOGRAFI

Anton Johnson Fridrichsen föddes den 4 januari 1888 i Gudö prästgård i Norge som andra barnet i en syskonskara på nio. Hans far, Jakob, var präst i fjärde led. Hans mor, Maria, var också hon av präst- och missionärssläkt. Genom sina föräldrar, särskilt modern, ärvde Fridrichsen en fromhet med stark påverkan från grundtvigianismen. Själv dröjde han med giftermål ända tills han var 41 år gammal, 1931.⁵

Sin teologiska utbildning fick han vid den teologiska fakulteten i Oslo där han tog examen med strålande resultat. 1913 prästvigdes han och tjänstgjorde ett par år som församlingspräst. 1916 utnämndes han till docent vid universitetet i Oslo. Fridrichsen fick även möjlighet att studera utomlands i både Tyskland och Frankrike. Han gjorde också många resor till bl.a. Grekland, Egypten och Palestina. 1928 blev han så utnämnd till professor i nya testamentet vid Uppsala Universitet. Fridrichsen kom till Uppsala i ett för exegetiken svårt läge som efterträdare till Gillis P:son Wetter. Wetter var religionshistoriker och såg på kristendomen som en bland många i raden av hellenistiska främre-orientaliska religioner. Han kom från humanistiska kretsar och hade svårt att göra sig gällande vid teologiska fakulteten och dess präststuderande. Han hade föregåtts av den mycket konservative Adolf Kolmodin som innehåft professuren 1909-1920. Eric Beijer beskriver situationen då Fridrichsen tillträdde som ett "exegetiskt vakuum".⁶

Den största svårigheten, som också orsakade en stor osäkerhet bland studenterna inom den nytestamentliga exegetiken, var att finna sambandet mellan det Gamla och det Nya testamentet. Här gjorde Fridrichsen stora insatser när han hjälpte studenterna genom att visa på linjerna från Gamla testamentets skrifter till det Nya, mellan löftena i det Gamla och uppfyllelsen i det Nya, mellan profetia och fullbordan. Han fick också många lärjungar som kom att ha stort inflytande över studenter och präster; Bo Giertz, Harald Riesenfeld och Birger Gerhardsson för att nämna några.

Fridrichsen kände nästan alla betydelsefulla nytestamentliga exegeter i världen vid denna tid. Flera kom att bli mycket goda vänner, även om han inte delade deras uppfattningar, vilket bl.a. gällde Rudolf Bultmann. Fridrichsen hade börjat som liberal teolog men kom med tiden att svänga i en annan riktning. Tidigare hade han hållit med om den liberala skolans krav på en modernisering, ett övergivande av det tidsbundna, till förmån för en mer anpassad teologi som skulle kunna möta tidens krav. Smith karakteriserar honom under denna tid som "en typisk og lite original representant for den liberale teologi."⁷ Men kritiken mot liberalteologin, bl.a. företrädd av Karl Barth, som menade att det inte gick att predika på sådan exeges, gjorde intryck på honom. Gerhardsson beskriver förändringen:

Det han förut hade betraktat som förlegade, tidsbundna föreställningar, omöjliga att dela i vår tid, blev centralt och bärande i hans teologiska föreställningsvärld. Han tänkte vidare både exegetiskt och teologiskt. Tillspetsat kunde vi kanske karakterisera ändringen så här: Om han i sin ungdom hade godtagit nuet och försökt hämta in i nuet det som kändes gångbart, försöker han nu ta sig in i Nya testamentets värld för att sedan företräda denna i nuet. Och detta innebär inte fredlig syntes mellan ett då och ett nu; det är fråga om strid, andarnas kamp.⁸

Nyorienteringen skulle leda honom vidare och småningom resultera i ett program för bibelutläggningen som han kallade "realistisk bibeltolkning". Programmet skulle gälla såväl exegetiken vid fakulteten som utläggningen i kyrkans predikan. Här tar Fridrichsen avstånd från den liberala exegetiken. Han menar att texten måste förstås inifrån, som ett uttryck för den kristna församlingens tro, framsprunget ur denna. Och det som är centrum är Kristus. Det är alltsammans framsprunget ur människors erfarenhet av och tro på honom som Messias. Dock är messias-begreppet annorlunda än det som Fridrichsen kallar politiskt-eudaimonistiskt och som enligt honom behärskade den gängse israeliten på Jesu tid.⁹ Det är fråga om ett gammaltestamentligt messias-begrepp som på nytt måste lyftas fram. Moderniseringarna avvisas. Budskapet måste presenteras så som det verkligen var, från början.

Västerlandets rationaliserande tankar och verklighetsuppfattning är så djupt inrotad i oss och så bestämmande för vår omedelbara reaktion på all verklighet, att vi alltid på nytt måste med makt frigöra oss från den, vi måste övervinna den för att läsa Nya Testamentet rätt.¹⁰

Det är nämligen inte bara fråga om tidsbundna föreställningar påverkade av främre-orientaliska eller hellenistiska religioner, utan verkliga händelser. Men allt kretsade kring Messias och det rike han kom för att upprätta, Gudsriket. Hur detta skulle tillämpas i utläggningen var inte något som Fridrichsen sysslade med. Det överlät han åt predikanten. Därför finner man ytterst lite av hänvisningar till samtiden i hans kommentarer.

Gerhardsson betonar att Fridrichsens ändrade inställning till exegetiken gjorde att "kristendomens judiska bakgrund" fick en helt annan betydelse än förut. Inte den dåtida, så som den framställdes av fariséer eller rabbiner, utan den gammaltestamentliga.¹¹ Ändå är det påfallande, som vi skall se, hur lite han i *Fyrabanda sädesåker* anknyter till den judiska bakgrunden i positiv bemärkelse. Avsevärt mer energi ägnas åt att avvisa det som han kallar den inkarnerade judendomen, främst företrädd av fariséerna och folkets ledare. Fridrichsen hade rest i Palestina och Egypten och han kunde framställa folklivet där i livfulla skildringar. Man får också flera anknytningar till den miljö som Jesus och hans lärjungar levde i. Trots det förvånas man av sparsamheten i sådana kommentarer.

Under andra världskriget upprätthöll Fridrichsen kontakterna med flera av teologerna i Tyskland, däribland Bultmann. Gerhardsson betonar hans anti-nazistiska inställning. Tysklands invasion av Norge tog honom naturligtvis hårt. I olika artiklar i Svensk Kyrkotidning 1943 uppmanar han till protester mot nazisterna och deras förföljelse av judarna: "Det är alla kyrkors och kristnas klara plikt att i Kristi namn protestera mot misshandeln av judarna, mot den grymma förföljelse av dem, som nu går över större delen av Europa". Kyrkan måste göra "vad den förmår för att skapa drägliga förhållanden och motarbeta antisemitismens råhet och barbari. Antisemitismen är den teologiska judeproblematikens sataniska karikatyr".¹² Till frågan om Fridrichsen och Förintelsen skall vi återkomma längre fram.

Fridrichsen gick i pension 1953. Han var redan då märkt av sjukdom och ofta återkommande depressioner. Redan nio månader efter sin avgång drabbades han av hjärnblödning och avled.

FYRAHANDA SÄDESÅKER – EN PRESENTATION

Fridrichsen skrev inte många böcker. Den till omfånget största publikationen, 126 sidor, var hans avhandling.¹³ Ändå är hans produktion mycket stor, så stor att det hittills har visat sig omöjligt att utge en fullständig bibliografi.¹⁴ Fridrichsen skrev ett stort antal artiklar i olika ämnen, de flesta publicerade i en mängd tidskrifter, över 80 stycken.¹⁵ Många av dem är dubletter och Fridrichsen lät ofta utge sina alster vid flera olika tillfällen utan större ändringar. Han står också som utgivare till flera läroböcker i kristendom, men då som medförfattare. *Fyrahandna sädesåker* intar en särställning eftersom det är en samlingsvolym där ett stort antal av hans predikokommentarer har blivit samlade.¹⁶

Fyrahandna sädesåker utkom första gången 1957 och därefter i ytterligare fyra upplagor, den sista så sent som 1980. Birger Gerhardsson gör bedömningen att "hade inte förlaget bedömt den som obsolet i och med att vi hade fått en ny, något ändrad evangeliebok, hade utgivningen kanske fortsatt."¹⁷ Erik Beijer noterar om boken i inledningen till *Exegetical Writings*: "It would seem that few books have been studied as intensively as this in Swedish parsonages."¹⁸

JUDARNA OCH JUDENDOMEN

Judarna beskrivs flitigt i *Fyrahandna sädesåker*. Men innan vi granskar beskrivningen mera i detalj finns det anledning att se vilka dessa "judar" egentligen är. Gerhardsson framhåller att Fridrichsen inte är så noga med detaljerna i sin framställning. Vissa saker beskrivs översiktligt, andra i svepande formuleringar. Detta gäller inte minst hans sätt att beskriva dem som bebodde det heliga landet på Jesus tid.

Vilka är de?

Det vanligaste är att Fridrichsen använder termen judarna utan att närmare precisera vilka han avser. Är det folkets ledare? Är det de som för tillfället lyssnar eller menas hela folket? Är det de som har särskilt judiska åsikter eller menas alla som genom födelsen inlemmats i Gudsfolket? De grupper han mestadels avser är de laglärda eller folkets ledare. Bland dessa urskiljer han fariséerna, som ofta ställs tillsammans med "de skriftlärda", samt sadducéerna. Han nämner även synedriets medlemmar som han ofta kallar synedristerna. Ytterligare en grupp utgörs av vad han kallar rabinatet. Överhuvudtaget hänvisar Fridrichsen sällan till talmiderna, endast Hillel förekommer en eller ett par gånger.

Bland folket i gemen kan man inte urskilja några enskilda grupper. Essenerna nämns, men mera undantagsvis. Fridrichsen kan tala om "lagmänniskorna" utan att för den skull hänföra dem till någon särskild grupp. Det som utmärker dem är mera deras inställning till lagen och de konsekvenser detta får, som t.ex. i en kommentar till botandet av den lame vid Betesda-dammen: "De riktiga lagmänniskorna saknade alldeles sinne för livets stora, avgörande stunder, för genombrott och nyskapelse. De ville reglera livet, och därigenom konservera det."¹⁹

När Fridrichsen vill mera detaljerat beskriva vad han avser med beteckningen "judarna" gör han det främst i kommentarer till texter ur Johannes-evangeliet. I en kommentar publicerad 1944 till Joh.8:46-51, där Jesus och "judarna" diskuterar om "barn till Abraham", ger Fridrichsen en mycket negativ bild av Jesus opponenter: "Jesus står här ansikte mot ansikte med "judarna" dvs. med representanterna för den renodlade, hundraprocentiga judendomen, inkarnationen av det judiska självmedvetandet i hela dess demoniska konsekvens."²⁰ Här skiljer sig alltså "judarna" från folket i övrigt endast därigenom att de mer konsekvent företräder judendomen sådan den verkligen är, en judendom med "demonisk konsekvens", när den får blomma ut helt och fullt. En något annorlunda inställning ger sig tillkänna i en kommentar till samma text, daterad 1948. Där konstaterar Fridrichsen att judarna hos Johannes har en särställning. Där framträder de som fiender till Jesus. Men Fridrichsen gör också en distinktion:

Inom det Johanneiska språkbruket måste man emellertid skilja på de fall där "judarna" är folket i allmänhet och de fall, där det är fråga om särskilda kretsar i folket, "judarna" i strängaste bemärkelse. På dessa ställen är "jude" och "Kristusfiende" samma sak. ... Johannes har tydligen i dessa fall särskilt tänkt på de fanatiska företrädarna för lagen och traditionen.²¹

Här har Fridrichsen också tagit intryck av den situation som den första kristna kyrkan kan ha befunnit sig i och hur denna påverkat Johannes uttrycksätt: "Antagligen skrev han i en miljö där "jude" och "judarna" var det samma som fanatisk kristendomsfiende."²²

Johannes erkänner oreserverat "judarna" som delaktiga i förbundet men genom Jesus sker en delning av folket; de som tog emot honom och de andra som förkastade honom. Det är hos dessa "andra" som Johannes urskiljer dem "som i sin fanatism dödade Sonen". Men deras förhållningssätt är trots allt bara ett utslag av det som fanns hos judarna i gemen, om än inte i lika hög grad, "det typiskt judiska", "den religiösa självtillräckligheten och självgodheten som står i vägen för Sanningen och hindrar från att lyssna till Sonens röst."²³ Även om således Fridrichsen redogör för att det fanns olika grupper av

judar och han ibland även markerar detta med citationstecken ("judarna") så hör detta ändå till undantagen.

Hur är de?

Vi har redan sett exempel på hur Fridrichsen beskriver judarna som en enda homogen grupp och där en uppdelning sker betonar han ändå sambandet mellan folkets ledare och resten av folket i det att dessa ledare, enligt honom, ger uttryck för det som är det sant judiska, något som dessutom mestadels beskrivs i negativa termer. Det gäller även deras tro och inställning till Gud. Fridrichsen kontrasterar den tro Jesus fann hos icke-judar med den brist på tro som folket visar,²⁴ ja, folket saknar själva förutsättningen för tro.²⁵ De förstår inte, de är profana och sekulariserade trots att de lägger ner så stor möda på sitt bibelstudium. Men det hjälper inte, det är i själva verket ofruktbart, eftersom de inte kan se hur skriften talar om Sonen och de "saknar den inre förbindelsen med Fadern".²⁶ I en kommentar från 1948 använder Fridrichsen mindre värdeladdade ord när han skall beskriva varför inte judarna trodde på Jesus som Messias: "...han (Jesus) svarar varken ja eller nej till messiasfrågan. Varför inte? Därför att denna fråga inte kunde besvaras utifrån judarnas förutsättningar; dessa gick i en sådan riktning, att judarna inte kunde gripa och begripa Jesu messiasmedvetande i son-tankens form."²⁷

Något som framhålls flera gånger är att judendomen saknar vad Fridrichsen kallar "religiös insikt", man saknar den rätta känslan för vad Gud verkligen begär. Det man drivs av är den "nationella fåfången och den individuella religiösa egoismen".²⁸ Detta visar sig i deras kärlekslöshet och brist på barmhärtighet. Att se ner på svaga och orkeslösa kallar Fridrichsen "den normala judiska tankegången", företrädd av överstepräster och skriftlärda.²⁹ Förhållandet till Gud är motsägelsefullt: man lägger i dagen en "fanatisk nitälskan för den ende Guden" genom sin strävan att hålla fast vid lagen i minsta detalj, medan de i själva verket har en ond inställning, man "hatade innerst inne sin Gud".³⁰ Detta gäller också inställningen till Messias. Man avvisar honom, förkastar honom, ja det går så långt att man grips av "vild mordlust".³¹

Ansvar för Jesus död låter Fridrichsen vila på tre faktorer: Rom, som representerar makten, fariseismen, som står för missriktat religiöst nit och sadduceismen, som betecknar världslighet. Två tredjedelar av ansvaret vilar alltså på judiska auktoriteter. Överhuvudtaget spelar den romerska makten en mer passiv roll när det gäller korsfästelsen. Visserligen faller inte synedriet någon formell dödsdom över Jesus, det gör Roms representant. Men i själva verket är det ändå så man vill ha det.³² Den hedniske Pilatus vill helst rädda Jesus, men "representanterna för det heliga folket" gör allt för att få Jesus dömd. Deras handlande beskrivs som präglad av "vild lidelse" och till sist

tingar de Pilatus att utdöma straffet och verkställa det.³³ Att det är judarna som dödar Jesus är ett påstående som upprepas flera gånger.³⁴ Även om man ibland kan iakta ett annorlunda uttryckssätt hos Fridrichsen i de allra senast publicerade artiklarna från 1948, kan han även där framställa skuldfrågan på samma sätt: "Och det är hans folk, Israel, som naglar sin Messias vid korset för att utstöta och tillintetgöra honom, och som sedan måste erkänna, att han var Guds sändebud."³⁵

Judarnas öde

Fridrichsen är ytterst sparsam med tillämpningar och anknytningar till världshändelser. Det verkar vara ett medvetet drag, något som också Gerhardsson bekräftar. Det är förkunnarens sak att göra tillämpningarna.³⁶ Vad som skall hända med Gudsfolket är dock klart; det skall bli övergivet av Gud och lämnat åt sig självt tills Jesus kommer tillbaka. Men då skall det också tvingas inse sitt misstag och ge honom den hyllning som man vägrade honom här på jorden. Att denna dom gått i verkställighet bekräftas av tempelens raseri år 70 v.t.³⁷ I en kommentar till Jesus liknelse om vingården (Matt. 21:33-43) anar man den ofta företrädde uppfattningen att det som hänt Israels folk genom tiderna är självförvållat och Guds straff över ett obotfärdigt folk:

Jesaias bittra visa om Jahves vingård tonar, förstärkt genom Jesu liknelse och illustrerad genom judendomens historiska öde, i våra öron och manar varje enskild kristen, manar församlingen och kyrkan att göra bot och omvända sig till Gud, medan det ännu är tid. ... Det är mycket väl tänkbart att Jesus har klätt sin uppgörelse med det gamla Israel i denna episka dräkt och därvid profetiskt förebådat sitt eget och folkets öde.³⁸

Någon som helst anknytning till Förintelsen under andra världskriget har inte gått att finna, inte ens bland de kommentarer som är publicerade från 1943 och framåt, då det i Sverige var allmänt bekant vad som skedde med judarna i koncentrationslägren. Fridrichsen och Förintelsen kommer att behandlas i ett avsnitt längre fram.

JESUS SOM JUDE

Att Jesus var jude med judiska föräldrar och uppväxt i en judisk miljö är ett faktum som inte alltid är insett bland kristna. Fridrichsen framhåller dock ofta Jesu samhörighet med sitt judiska folk, med dess traditioner och heliga ursprung. "Logos vart kött, dvs framträdde som en människa bland människor, en jude bland judarna."³⁹ "På varje punkt infogar sig Jesus i det heliga

sammanhanget. Hans kallelsemedvetande är fast knutet vid Israel och dess ordningar.⁴⁰ Jesus anknyter också till den judiska tankevärlden:

Om man inte är uppmärksam på, hur hela Jesu predikan och verksamhet är rotad i Israels gamla, men ännu alltjämt levande symbolvärld, måste en hel del av det, som berättas om honom, framstå som delvis rent ut groteska sagobildningar.⁴¹

Jesu själv rörde sig i dessa termer och föreställningar, likaså hans apostlar. Gamla Testamentet, kristligt tolkat, lämnade därvid ett rikt åskådningsmaterial och talrika anknytningspunkter.⁴²

Jesu gör också sådana föreställningar som var aktuella och levande bland folket till en viktig del i sin undervisning:

...under trycket av den sociala orättvisan lärde sig Gudsfolket förstå, att Gud älskar den, som är föraktad av människor; den ringe och ödmjuka står hans hjärta nära. I denna atmosfär växte Jesus upp; och han gjorde dess grundtanke till grundelement i sin förkunnelse.⁴³

Fridrichsen ger Jesu förhållande till templet en särställning. ”Templet på Sion var för Jesus som för hans kyrka Herrens boning på jorden, och gudstjänsten där var en helig offertjänst, genom vilken Israel ständigt stod i levande förbindelse med sin Gud.”⁴⁴ ”För Jesus är templet, så länge det står, Guds hus, och kärleken till templet samt denna kärleks praktiska utslag är en verklig gudstjänst.”⁴⁵

Men Fridrichsen inte bara framhåller Jesu anknytning till sin judiska omvärld och historia. Han vill också visa att Jesus gör upp med sin bakgrund. Han har kommit för att uppfylla, och uppfyllelsen består inte bara i att fullborda något påbörjat. Ofta handlar det om att helt avvisa judiska föreställningar, som t.ex. de som Fridrichsen kallar ”specifikt judiskt-messianska”.

Pilatus hade frågat: Är du judekonungen, Jesus hade svarat med att i allmänhet göra anspråk på kungavärdigheten med avvisande av det specifikt judiskt-messianska.⁴⁶

Det var judisk lära att mot denna tidsålders slut några av Israels stora gudsmän – Moses och Elias t.ex. – skulle uppstå igen i Israel och förbereda Messias ankomst. Med sitt maktfulla framträdande skulle de omskapa folket och smälta ihop det till en andlig enhet, göra det redo att mottaga sin konung. Jesus drog ett streck över denna lära som över så många andra messianska dogmer.⁴⁷

Även på andra punkter gör Jesus upp med gängse föreställningar, t.ex. i hans syn på barn. Enligt Fridrichsen var judendomen en religion för vuxna präglad

av laglydnad och kunskap om lagen. Barnet som ännu inte kunde läsa eller förstå med sitt förnuft föraktades därför. Jesus har en annan inställning och Fridrichsen gör den till en huvudpunkt för att demonstrera Jesus syn på judendomen i allmänhet och lagreligionen i synnerhet: "Intet är därför mera betecknande för Jesu motsättning till judiskt tänkesätt än detta, att han uppställer barnet som det stora föredömet i religiöst avseende."⁴⁸ Även synen på hemmet, "judendomens heligaste institution", omskapas av Jesus. Denna hade blivit ett självändamål och därför ett hinder för Gudsriket. Nu gör Jesus om denna gemenskap till en ny och annorlunda gemenskap, "Messiasmenigheten", Gudsrikets gemenskap.⁴⁹

Särskilt visar sig skillnaden mellan Jesus och de laglärdade i folket. Han tycks företräda något helt annat än de. Bl.a. gäller detta frågan om renhet och helighet:

Det judiska helighetsbegreppet var negativt opersonligt. Det gällde att undvika all besmittelse, rituellt och moraliskt, att strängt isolera sig i sin renhet. Jesus, full av Gudsrikets nåd, barmhärtighet och liv, helgar och renar sin omgivning. Hans helighet är positiv. Han uppsöker dem som behöver helgelse och rening. Det är en positiv helighet, och det positiva, det som skiljer Jesus från nomismen, är kärleken; barmhärtighet (personligt) och icke offer (opersonligt)!⁵⁰

Här, som så ofta hos Fridrichsen ställs lag mot kärlek och barmhärtighet. De uttryck som lagfromheten tar sig är negativt opersonliga, Jesus däremot positiv och personlig. Men Fridrichsen kan också hos Jesus se en dubbelhet i hans förhållande till lagen. Ibland visar hans ord och handlingar att han kunde förhålla sig mycket fritt i förhållande till lagens föreskrifter, ibland kan han ge prov på "den strängaste konservatism".⁵¹

Fridrichsen framhåller också på flera ställen Jesu främlingskap bland sitt eget folk, hur detta folk inte bara har svårt att känna igen honom som Messias utan t. o. m. avvisar honom.

Han stod mitt bland sitt folk redan, men det kände honom icke. Johannes förstod de i viss mån, han rörde sig ännu i banor som var dem förtrogna, Men Människosonen ... var främmande för dem, de kände ingen dragning till honom, tvärt om verkade han frånstötande, eggade till hat. ... som ett motsägelsens tecken stod Jesus i Israel.⁵²

"Profetian är uppfylld, Messias är född till världen. Men han är redan nu en främling i sitt folk, förföljd av ondskan, som känner sig hotad i sin maktställning."⁵³ Detta främlingskap måste obönhörligen få konsekvenser. Förhållandet mellan Jesus och hans folk leder till en brytning: "Jesus uppenbarar sig för synagogförsamlingen och förkastas. Därmed är genast sagt vad det rör sig om

i hela evangeliet.⁵⁴ "... förhållandet mellan Jesus och det galileiska folket slutade i en kris, en brytning..."⁵⁵

Den bild Fridrichsen tecknar av Jesus är alltså sammansatt. Å ena sidan gör han klart att Jesus menar sig vara Messias, den som profeterna talat om. Han är uppfyllelsen av löftena. Han rör sig också i allt "i Israels och judendomens messianska kategorier".⁵⁶ Å andra sidan gör han upp med de dåtida judiska föreställningarna om Messias. Fridrichsen tecknar också bilden av hur Jesus anknyter till sin judiska omvärld. Han är en jude bland judar, han gör som de, har samma religiösa referensramar som de. Ändå framhåller Fridrichsen hur Jesus på punkt efter punkt ställer sig avvisande till judiskt tänkande. Folket förstår honom inte heller, han är en främling för dem, och de förkastar honom. Samma dubbelhet gäller Jesu uppdrag. Han är kommen för att uppfylla, men uppfyllelsen tecknas oftast som något helt nytt, något annorlunda. "Med Kristus blir allt nytt."⁵⁷ Så uttrycker han sig 1933. Kanske kan man spåra en viss nyorientering hos honom i en kommentar från 1948: "Han är alltså inte kommen för att sätta igång något nytt, utan för att fullfölja något, som länge har varit förberett. ... Han skördar, vad Fadern har sått i Israel genom tiderna."⁵⁸

Jesus eget messiasmedvetande är en grundsten i Fridrichsens tankegång. Han har kommit för att uppfylla det som Gamla Testamentet genom sina profeter utlovat: "Uppfyllelsetanken är alltså den enda som motsvarar Jesu eget messianska medvetande och är följaktligen den enda historiska kategori, som tron kan använda på den historiske Jesus. ... Gamla Testamentet hänvisar till Messias, och Jesus gjorde sin gärning i övertygelsen om att uppfylla Guds löften genom profeterna."⁵⁹ Ja, Fridrichsen slår t.o.m. fast att "Jesus är den fulla slutgiltiga Gudsuppenbarelsen i världen."⁶⁰ Gerhardsson framhåller dock att Fridrichsen främst tecknar Jesu person i Messias-Människosonen kategorier och att han värjer sig mot Gudssonsaspekten.⁶¹ Hans skrift "Vem ville Jesus vara?" visar detta ganska tydligt. Mycket sägs där om hur Jesus knyter sin person och sitt uppdrag till det gammaltestamentliga Messias-begreppet liksom Människosonstanken. Jesus ser sig i denna roll som en representant för Gudsriket. Frågar vi däremot efter Jesu gudomlighet lämnar framställningen inget tydligt svar. Ett citat kan tjäna som illustration:

Varför måste han (Jesus), som representerar Gudsherraväldet, vara Davids son, en människoson? – Motståndarna blevo honom svaret skyldiga. Själv hade han det klart: Guds sändebud var ju "Människosonen", människan bland människor, men bland alla människor utkorad till att tjäna Gudsriket.⁶²

KYRKAN – DET NYA ISRAEL

Ersättningsteologi har blivit ett vanligt begrepp i diskussionen om förhållandet mellan judar och kristna. Hur ersättningsteologi bör definieras är dock inte alltid klart. Anklagelser om att judarna skulle mördat Jesus eller teologiska synpunkter om judendomen som religion kan inte klassas som sådana. En av de flesta numera accepterad definition kan formuleras som Jesper Svartvik gör i en artikel i *Nordisk Judaistik*:

Ersättningsteologi är uppfattningen att judendomen har varit en god och riktig religion, men att den vid en viss punkt i historien upphörde att vara detta, och då ersattes av kristendomen. Kristendomen är därför allt det som judendomen en gång var, och troligen ännu mer.⁶³

I sin syn på judendomen går Fridrichsen dock längre än så. Judendomen har för honom aldrig varit en god religion. Den har, som visats ovan, enbart negativa förtecken. Jesus och det han representerar, inte bara avlöser något gammalt för att ersätta det med något som är lite bättre. Här är det fråga om något alldeles nytt.

I en kommentar till texten om flykten till Egypten skriver Fridrichsen: ”Som Moses i folkets ursprungstid räddades genom ett Guds under, räddas nu Messiasbarnet undan faran för att grunda det nya Förbundet, skapa det nya Israel.”⁶⁴ Genom Jesus död sker ett maktskifte: ”I det Jesus genom döden går till Fadern och skapar det nya förbundsfolket, sin universella kyrka på jorden, är denna världens furste, det gamla Israels herre och fader ... detroniserad.”⁶⁵ Kristendom skall alltså inte förväxlas med en bättre sorts judendom. Den är enligt Fridrichsen något helt annat.⁶⁶ ”Kristendomen är grundad på ett helt annat Gudsförhållande än synagogan”,⁶⁷ den innebär slutet på synagogan, vars tid är förbi. Nu härskar inte längre lagen och prestationen utan nåden.⁶⁸

Fridrichsen betonar noga att Kyrkan innebär slutet för Synagogan. Det gamla Israel har haft sin tid. ”Israels historia nalkas sitt slut. Kyrkans historia stod inför sin början.”⁶⁹ ”Israels saga fullbordas och Guds rike grundlägges”.⁷⁰ Det gamla Israel, judendomen, tänkes alltså inte existera parallellt med det nya. Det har spelat ut sin roll, vilken endast varit att bereda marken för det nya. ”Judendomen är endast ett förberedande stadium, en ”skuggbild av vad som skall komma, verkligheten själv finnes hos Kristus.”⁷¹ Målet var att ”... lösa kyrkan från den judiska folkgemenskapen sedan denna hade gjort sin frälsningshistoriska gärning.”⁷² I en kommentar till liknelsen om vingården (Matt. 21:33-43) och Jesus ord: ”Guds rike skall tas ifrån eder och givas åt ett folk som bär dess frukt” skriver Fridrichsen: ”Därmed förebådar Jesus det nya förbundet, det sanna Gudsfolket, hans kyrka i världen.” Detta är ett folk som

bär frukt, som förmår vara troget förbundet i motsats till det gamla folket.⁷³
Gudsfolkets signum tillhör nu kyrkan:

En sann tro, en ren gudstjänst, en helig livsnorm är Israels privilegium och skall vara dess gåva till världen. Detta privilegium och denna uppgift har nu *gått över på* (min kursiv.) Kristi kyrka och varje enskild lem av den; ”I ären världens ljus”.⁷⁴

Det är tydligt att Fridrichsen inte tänker sig att det gamla och det nya folket skall kunna existera sida vid sida. Det gamla Israel har spelat ut sin roll. Det kunde endast vara förberedande, förebådande det nya som skulle komma genom Jesus. Nu är dess tid ute. Man har haft sin chans men man tog den inte. Nu är det för sent och ”undergången måste komma”.⁷⁵

Detta har också sin grund i att synagogan och kyrkan står i ett motsatsförhållande, de kan inte förenas. Enligt Fridrichsen är liknelsen om såningsmannen, den som gett samlingsvolymen sitt namn, *Fyrabanda sädesåker*, ett talande exempel. Den är genom sitt innehåll, ”minnesvården som Jesus rest på råmärket mellan synagogan och kyrkan, mellan idealet och kristen tro, mellan mänsklig strävan och guds rättfärdighet, mellan lag och evangelium”.⁷⁶ Samma tanke återkommer i en kommentar till Matt. 7:12: ”...korrektheten som levnadsprincip är ju icke annat än ett prydligt monument på en grav. Ett monument som har sin naturliga plats i judendomen men icke i Kristi kyrka. Bergspredikans form av regula aurea öppnar därför en gapande klyfta mellan Jesus och Hillel. ...(de) representerar ... två världar.”⁷⁷

Det är viktigt att betona att Fridrichsen ingalunda menar att det gamla förbundet skulle vara oväsentligt, eller att profeternas löftesord inte skulle ha någon betydelse. Tvärtom är han noga med att betona sambandet mellan vad som i kristen tradition kallas det Gamla respektive Nya testamentet.⁷⁸ Vad som däremot går mot sitt slut är judendomen. Den har ingen framtid, den är passé. Den är till sitt väsen något ”ganz anderes”, för att låna ett uttryck från tyskan.

Vad skall då ske med det gamla Israel? Fridrichsen tecknar en mörk bild av Israels framtid. I en kommentar till Jesus ord till de gråtande kvinnorna då han var på väg till korsfästelsen är utgången given: ”Ty hämnden skall drabba det obotfärdiga folket, drabba det så fruktansvärt, att livet blir outhärdligt. Jerusalem har låtit sin sista chans gå ifrån sig. ... räddningen undan straffdomen (är) utesluten; undergången måste komma.”⁷⁹ Raseringen av templet år 70 var en bekräftelse på detta. En gång skall också det gamla gudsfolket tvingas acceptera Jesus.

...Gud skall överge sitt folk och lämna det åt sig självt, ända tills Kristus uppenbarar sig vid tidens ände och Israel tvingas – för sent – till den

hyllning som det förvägrade Jesus Messias. – Denna dom fullbordade sig inom kort på judafolket: några decennier senare låg Jerusalem och templet i ruiner och folket existerade icke mera som folk, som kultmenighet på Sion.⁸⁰

Det kan noteras att denna förutsaga om judendomens öde är införd i Svensk Kyrkotidning inför julen 1945, ett halvår efter andra världskrigets slut.

FARISÉERNA

I Fridrichsens kommentarer förekommer flera olika grupper bland de ledande judarna. Han nämner särskilt Herodianerna, sadducéerna, de skriftlärde och fariséerna, de båda sistnämnda förekommer oftast tillsammans. Även andra grupper förekommer som t.ex. Rabbinatet och Synedriets medlemmar som ofta kallas synedristerna. Någon gång nämns essenerna. För denna framställnings syfte kommer här särskilt Fridrichsens sätt att beskriva fariséerna att kommenteras.

Karaktär och lära

Fridrichsen ger fariséerna ett antal olika epitet. Han kallar dem bl.a. "religionshistoriens klassiska kalkylatorer"⁸¹, "lönereligionens representanter"⁸², "lagens väktare och ivrare"⁸³. Fariséerna framställs som en enda homogen grupp, utan större inbördes olikheter. Vad som framförallt kännetecknar dem tycks, enligt Fridrichsen, vara att de är totalt inriktade på gärningar med därtill hörande förtjänst. Grundläggande för deras attityd tycks vara viljan till självhävdelse, en inställning som kan få fruktansvärda konsekvenser. Så sägs det t.ex. om Judas:

De speciella historiska och psykologiska omständigheterna i Judas' fall känner vi icke. Men vi anar att bakom ligger den oförsonliga motsättningen mellan viljan till självhävdelse och Jesu liv. Det är med andra ord fariseismens och sadduceismens grundmotiv, som här framträder såsom verksamt hos lärjungen. Hos denne måste detta motiv, om det får makt, leda in på förräderiets hemska väg: Jesus måste dö, om vi skall leva.⁸⁴

Det är alltså en fariseisk inställning hos Judas som förmår honom att förråda Jesus och föra honom till korset. Fridrichsen tvekar inte heller att göra fariséerna och deras attityd till medbrottslingar när det gäller Jesus avrättning: "Denna världsmakt framträdde i trefaldig gestalt med tre olika namn: Rom, sadduceismen och fariseismen, dvs. den renodlade *maktviljan*, den karaktärlösa *världslygheten* och det *missriktade religiösa nitet*. Dessa tre makter i för-

bund naglade Jesus på korset.⁸⁵ Samma ord upprepas nästan ordagrant i en kommentar 13 år senare⁸⁶ och man förstår att här har vi något av en grundtanke hos Fridrichsen. Fariséerna framstår för honom som de främsta representanterna för en åskådning som gick rakt emot det som Fridrichsen uppfattade som det nya, evangeliet. "... den religiösa prestations- och löneprincipen som behärskade judarnas tankegång och hade sina förnämsta representanter i fariseismen och dess skriftlärde".⁸⁷

Fariséerna leds av ett missriktat nit. De är totalt behärskade av att följa lagen, en sysselsättning som inte leder dem någonstans. Det är en statisk åskådning. Människan utför sina gärningar enligt lagens föreskrifter och sedan kan hon påräkna en motsvarande förtjänst, lön, i det kommande livet. För Fridrichsen är detta inte bara ett uttryck för en isolerad grupps åsikter, utan fariséerna representerar "den normativa och normala judendomen på denna tid".⁸⁸ Det är hela detta system, denna på felaktiga grunder uppbyggda åskådning, som Jesus, enligt Fridrichsen vill radera. Det finns överhuvudtaget inget gott i den, tvärtom leder den bara till död, ja, den åstadkom att Jesus själv dödades. Jesus gör klart att de saknar verklig kunskap om Gud. Deras bibelstudium är ofruktbart. Hur mycket de än läser skrifterna kommer de inte att förstå därför att "de saknar den inre förbindelsen med Fadern".⁸⁹

Hos det vanliga folket finner Jesus det han saknar hos fariséerna, nämligen tro. Finns det någon med annan inställning hos fariséerna är det frågan om undantag: "Visserligen fanns det inom den judiska lagrättfärdigheten säkerligen fromma, som älskade Gud och hans vilja av ett uppriktigt hjärta, för vilka lydnaden var en kär plikt, och lönen en bisak. Även sådana fanns, som överväldigade av Guds helighet och budets storhet, knappast vågade tänka på någon lön, verkligt ödmjuka själar. Men genomsnittstypen stod nog på en lägre nivå".⁹⁰

Det är således påfallande hur negativt Fridrichsen beskriver fariséerna. Han kan hos dem inte finna något gott. Man anar att just detta är viktigt för Fridrichsen. Han vill visa hur en religion, ett tänkande står mot ett annat: Å ena sidan lagreligion med dess tanke på gärningar och deras förtjänst i form av himmelsk lön och å andra sidan det Jesus har att erbjuda: "Evangeliet som säger: Här är himmelriket! Stig in i tro och ånger till ett nytt liv i Människosonens gemenskap, i Guds kärleks kraft."⁹¹ Det är helt enkelt "två oförenliga åskådningar".⁹² Då finns det inte plats för mera nyanserade skildringar. Fridrichsen för en kamp för att visa detta bl.a. därför att fariseismen också är ett ständigt hot mot livet i kyrkan. "Farisen representerar den typiskt judiska fromheten. ... en ständigt aktuell tendens i kyrkan: tendensen att sjunka tillbaka i judisk korrekthets- och förtjänstreligion, i en mer eller mindre kristianiserad fariseism."⁹³

Fariséerna och folket

Som motsats till fariséerna uppställer Jesus det vanliga folket. Från dessa har fariséerna avlägsnat sig. De som skulle vara folkets ledare har tvärtom avskärmat sig från folket, det är en klyfta mellan dem och vanligt folk. "Med förakt såg de på den stora massan, hopen, som icke kände lagen; med avsky såg de på "publikanerna och syndarna", som öppet satte sig över lagens bud."⁹⁴ Dessa tillhörde den stora hopen, de okunniga, som inte kunde lagen. "Tempel-aristokratin och patriciatet i Jerusalem var bundet i ekonomiska intressen, politisk opportunist och en benhård religiös konservatism. Hjorden var för dem närmast till för att klippas."⁹⁵ Mot denna uppfattning om folket ställer Fridrichsen Jesus och hans helt annorlunda inställning. Jesus är den som räcker evangeliet till folket. Hos dem finner han vad han saknar hos fariséerna, ödmjukhet och tro. Fridrichsens kategoriska beskrivning av förhållandet mellan fariséerna och folket, representerat av publikaner och syndare, kommer kanske bäst fram i följande beskrivning: "Jesus fann tro hos publikaner och skökor, fariséerna dödade honom."⁹⁶

FYRAHANDA SÄDESÅKER OCH JUDISK-KRISTEN DIALOG

Judisk-kristen dialog i historiskt perspektiv

Samtalet mellan judar och kristna är inte något nytt fenomen. Genom historien har man mötts såväl i vardagslivet som annars till samtal. Till eftervärlden har bevarats mycket lite av sådana vardagliga samtal mellan enskilda kristna och judar. Däremot finns nedteckningar från ett antal sk disputationer, de mest kända är kanske de i Paris och Barcelona under medeltiden. Ett tidigt exempel är också Justinus Martyrens dialog med Tryphon. Vad som kännetecknar dessa är att de tycks ha skett helt och hållet på kyrkans villkor. Något egentligt samtal eller någon dialog mellan två parter som ömsesidigt respekterar varandra har det knappast varit tal om. George Foot Moore beskriver den tidiga litterära dialogen:

No doubt there was abundance of real controversy between Jews and Christians, through which the apologists were acquainted with the points of their opponents' arguments but in the apologies the Jewish disputant is a man of straw, who raises his difficulties and makes objections only to give the Christian opportunity to show how easily they are resolved or refuted, while in the end the Jew is made to admit himself vanquished.⁹⁷

Det finns även ett relativt stort antal polemiska judiska texter bevarade,

avsedda för internt bruk för att stödja enskilda judar och ge dem argument i samtalet med kristna. Deras innehåll visar vilka frågor som ofta förekom i debatten: Att låna ut pengar mot tagande av ränta, etik- och moralfrågor, enskilda lärofrågor samt inte minst frågan om vilket som är det sanna Israel.⁹⁸ Det är intressant att notera att just den frågan är en av dem som följt de judisk-kristna mötena genom historien.

I sin genomgång av kristna texter om judendomen finner Moore inte många exempel där judendomen beskrivs utan något annat syfte än just detta. Det absoluta flertalet är skrivna för att på olika sätt försöka bevisa kristendomens överlägsna ställning gentemot judendomen. Ett lysande undantag utgörs, enligt Moore, av August Friedrich Gfroerer och hans verk *Das Jahrhundert des Heils* från 1838. Detta är första gången som judendomen skildras som den är utifrån sin egen litteratur utan några apologetiska eller polemiska intentioner. "...whatever its shortcomings ... this fact alone is enough to make the work memorable."⁹⁹

Vill vi finna uttryck för en verklig dialog, ett samtal där man i ömsesidig respekt tar del av varandras åsikter, får vi söka oss till tiden efter andra världskriget då en sådan började ta form, även om några enstaka röster hördes redan före kriget som ett slags förbådande av det som skulle komma.¹⁰⁰ Ett av de första konkreta uttrycken, och det som också blivit av bestående värde för det fortsatta samtalet, är det möte som skedde mellan enskilda judar och kristna i schweiziska Seelisberg 1947. Där avfattades av de kristna deltagarna ett dokument med tio punkter som kommit att bli en av grundstenarna i den judisk-kristna dialogen.

1. Kom ihåg att det är En Gud som talar till oss alla genom det Gamla och det Nya Testamentet.
2. Kom ihåg att Jesus föddes av en judisk mor av Davids säd och Israels folk, och att Hans eviga kärlek och förlåtelse omsluter Hans eget folk och hela världen.
3. Kom ihåg att de första lärjungarna, apostlarna och martyrerna var judar.
4. Kom ihåg att kristendomens grundläggande bud; att älska Gud och sin nästa, som proklamerades redan i det Gamla Testamentet och bekräftades av Jesus, är bindande för både kristna och judar i alla mänskliga relationer, utan några undantag.
5. Undvik att förvanska eller förvränga biblisk eller post-biblisk judendom i avsikt att upphöja kristendomen.
6. Undvik att använda ordet judar i betydelsen Jesu fiender, och orden "Jesu fiender" för att beteckna hela det judiska folket.
7. Undvik att presentera lidandeshistorien på ett sådant sätt att det förhatliga att ha dödat Jesus läggs på alla judar, eller bara på judar. Det

var bara en del av judarna i Jerusalem som krävde Jesus död, och det kristna budskapet har alltid varit att det var mänsklighetens synder som exemplifierades av dessa judar och de synder i vilka alla människor har del som förde Jesus till korset.

8. Undvik att hänvisa till Skriftens förbannelser, eller den vredgade folkhopens rop: ”Hans blod komme över oss och våra barn” utan att komma ihåg att detta rop inte borde kunna räknas gentemot de oändligt mycket mer vägande orden från vår Herre: ”Fader, förlåt dem, ty de veta icke vad de göra.”

9. Undvik att använda den vidskepliga föreställningen att det judiska folket är utstött, förbannat, utan annan framtid än lidandet.

10. Undvik att tala om judarna som om kyrkans första medlemmar inte hade varit judar.¹⁰¹

Dokumentet har aldrig haft officiell status. Det var resultatet av enskilda judars och kristnas möte. Trots det har dess tio punkter ofta varit vägledande i det fortsatta dialogarbetet, liksom vid författandet av olika kyrkors uttalanden i frågan. Dock tar det inte upp två mycket viktiga frågor; frågan om Förintelsen och frågan om den judiska staten. För det var tiden ännu inte mogen.

1948 höll de protestantiska kyrkorna ett internationellt möte i Amsterdam där man fördömde antisemitism men det är först 1965 som ett dokument med samma tyngd som det från Seelisberg publiceras. Det är Andra Vatikan-konciliets uttalande om judarna, *Nostra Aetate*, som innebar ett genombrott. Där betonas den andliga gemenskapen, det gemensamma ursprunget och inte minst att ”...Jews should not be presented as rejected or accursed by God, as if this followed from the Holy scriptures.”¹⁰² Sedan dess har en lång rad uttalanden gjorts, från såväl protestantiskt som katolskt håll. Wigoder gör i sin översikt av den judisk-kristna dialogen en egen sammanfattning av olika uttalanden från kristna teologer. Oftast väljer han exempel från olika ytterligheter där Rosemary Ruether och Gregory Baum (som skrivit förordet till Ruethers bok *Faith and Fratricide*) får stå som förebilder i det judiska perspektivet. Ruethers åsikter är dock, för de flesta kristna, en aning svårsmälta.¹⁰³ Fortfarande är det dock samma frågeställningar som är aktuella: Jesus som Messias och Guds son, gudsmordsanklagelsen, judarnas förmenta lagiskhet, ersättningsteologin och Förintelsen.

Eftersom *Fyrahanda sädesåker* ännu är en mycket läst bok och Anton Fridrichsen en mycket respekterad exeget, finns det anledning att något studera hur hans teologi står sig i ett judiskt-kristet dialogperspektiv. Här görs två jämförelser, den första med tio punkter formulerade av en rabbin, den andra med ett aktuellt dokument om Svenska Kyrkans syn på judendomen. Förintelsen är en mycket viktig del av judiskt tänkande och spelar en mycket viktig

roll i den judisk-kristna dialogen. Av den anledningen följer så ett avsnitt där *Fyrahandas sädesåker* sätts in också i detta sammanhang.

Cooks tio punkter om judisk-kristen dialog

Hur skulle Anton Fridrichsens texter i *Fyrahandas sädesåker* te sig i ett judiskt-kristet dialogperspektiv? Ett sätt att söka svaret kan vara att göra en jämförelse med påståenden som judar idag finner vara ett hinder för ett verkligt samtal med kristna. Rabbinen M.J. Cook har formulerat 10 sådana påståenden.¹⁰⁴ De återges här i tabell 1 tillsammans med hänvisningar till de ställen de upprepas i *Fyrahandas sädesåker*.

Som framgår av översikten är det inte svårt att finna en lång rad formuleringar hos Fridrichsen som direkt skulle försvåra en verklig dialog med judiska företrädare, inte därför att de skulle svara mot en annan teologi utan därför att de upplevs som generaliserande och kränkande.

I Sverige har Fridrichsen från judiskt håll uppmärksamats av skribenten Boris Beltzikoff. Gerhardsson har noterat det och kommenterar det med orden: "Boris Beltzikoffs flitiga attacker mot Fridrichsens formuleringar om judarna är förvånansvärt selektiva och ordmärkande"¹⁰⁵ Han anger dock inte vilka dessa attacker är och var de framstälts. Måhända är det Beltzikoffs bok *Nazism och kristendom ur ett judiskt perspektiv* där Fridrichsen och *Fyrahandas sädesåker* ägnas ett helt kapitel som avslutas: "Gamaliel beskyller Paulus för att bära falskt vittnesbörd mot sitt folk. Och det är vad jag tycker att Anton Fridrichsen, Erik Beijer, Birger Gerhardsson, Bertil Gärtner och Harald Riesenfeld också gör, boken igenom – bär falskt vittnesbörd mot sin nästa."¹⁰⁶ Vad som gör Beltzikoffs synpunkter intressanta är att de kommer från en judisk trosbekännare. Så upplever alltså en jude läsningen av *Fyrahandas sädesåker*, en upplevelse som kanske trots allt inte är så "selektiv och ordmärkande", ett intryck som onekligen stärks vid en jämförelse med Cooks anförda tio punkter.

Fyrahandas sädesåker OCH Guds vägar – ett inomkyrkligt samtalsdokument

Det har tagit lång tid för Svenska Kyrkan att publicera något som visar hur man ser på förhållandet mellan kyrkan och judendomen. Man har deltagit i ekumeniska samtal kring frågan och anslutit sig till gemensamma uttalanden av de lutherska kyrkorna. Även biskopsmötet har gjort uttalanden men något officiellt, för Svenska kyrkan bindande dokument har hittills inte publicerats.

Våren 1999 offentliggjordes så dokumentet *Guds vägar*¹⁰⁷. Det har fått be-

TABELL I

COOKS PUNKTER	ANFÖRT AV FRIDRICHSEN I <i>Fyrahandas sädesåker</i>
1. Judarna är ansvariga för Jesu korsfästelse.	sid 55, 99, 243f., 263, 572
2. Det judiska folkets vedermödor är Guds straff för att judarna dödade Jesus.	sid 95, 238f., 262
3. Jesus kom ursprungligen för att förkunna enbart för judarna; när de avvisade honom övergav han dem och vände sig till hedningarna istället.	
4. Israels barn var Guds ursprungliga utvalda folk pga det gamla förbundet. Men när de avvisade Jesus gick de miste om utkorelsen. Nu har de kristna med ett nytt förbund ersatt judarna som Guds utvalda folk.	sid 92f., 201, 238, 352, 392, 516, 541, 552
5. Den judiska Bibeln ("Gamla Testamentet") visar det judiska folkets hårdnackade inställning, envishet och trolöshet mot Gud.	sid 95, 242
6. Den judiska Bibeln är full av förutsägelser om Jesus ankomst som Messias (eller "Kristus"), men judarna är blinda för sin egen skrifts budskap.	sid 83, 523, 553
7. Vid tiden för Jesus förkunnelse hade judendomen upphört att vara en levande religion.	sid 421
8. Judendomens kärna är en begränsande och betungande lagiskhet.	sid 182, 193, 242, 304, 336, 387f., 470, 441, 478, 537, 565
9. Nya testamentets religion – kristendomen – betonar kärleken; den judiska Bibeln betonar lagiskhet, rättvisa och en vred Gud.	sid 379, 482, 491, 526, 520, 534
10. Judendomens förtryckande lagiskhet återger Jesu fienders läggning, de som kallas "fariséer" (föregångare till "rabbimerna"); i såväl lära som liv var fariséerna hycklare.	sid 164, 166, 169f., 234, 423f., 469, 470

nämningen samtalsdokument med den uttalade avsikten att det skall vara ett redskap för samtal i dess frågor ute i församlingarna. Eventuella synpunkter på dokumentet är avsedda att beaktas vid sammanställningen av en slutlig version som Kyrkomötet småningom har att ta ställning till innan ett officiellt uttalande kan presenteras. Det finns dock skäl att anta att detta inte i väsentlig grad kommer att skilja sig från det nu presenterade varför det är rimligt att använda det i en jämförelse med *Fyrahanda sädesåker*.

Guds vägar inleds med en tillbakablick på något av vad som skett inom Kyrkornas Världsråd och Lutherska Världsförbundet när det gäller förhållandet till judendomen. Bl.a. nämns att man, till skillnad från Fridrichsen, tar avstånd från Martin Luthers våldsamma attacker mot judarna.¹⁰⁸ Förintelsen och förföljelserna mot judarna genom historien får i *Guds vägar* relativt stort utrymme. Man tvekar inte heller att erkänna de kristnas delaktighet och skuld. Som vi redan konstaterat nämner Fridrichsen aldrig med ett ord förföljelsen mot judarna, varken de som skedde under andra världskriget eller tidigare.

Enligt *Guds vägar* kan ”den kristna kyrkans del i skulden för judeförföljelserna ... i icke ringa mån återföras på enkla men mycket utbredda former av ersättningsteologi.”¹⁰⁹ Man kan, inte utan skäl, säga att ersättningsteologin är en av Fridrichsens huvudtankar. Som tidigare visats återkommer han ofta till ståndpunkten att kyrkan är ”...något alldeles nytt, som avlöser det gamla”,¹¹⁰ ”...det nya förbundsfolket, det sanna Israel...”,¹¹¹ ”...det nya Förbundets folk.”¹¹² När Jesus avrättades ”...brast bandet mellan Gud och Israel efter köttet; det gamla förbundet upphävdes.”¹¹³

När det gäller judarnas öde i eskatologiskt perspektiv föredrar *Guds vägar* att hänvisa till att vi inte känner Gud eller kan utröna hans vägar. Judarnas framtid är en hemlighet om vilken vi inte kan uttala oss med någon säkerhet. Nya testamentet ger heller, enligt *Guds vägar*, inga entydiga svar. Fridrichsen svävar däremot inte på målet: ”Gud skall överge sitt folk och lämna det åt sig självt, ända tills Kristus uppenbarar sig vid tidens ände och Israel tvingas - för sent - till den hyllning som det förvägrade Jesus Messias.”¹¹⁴

Guds vägar konstaterar att förföljelsen av judarna genom historien ofta motiverats med ”...brutala teologiska klichéer: ”Judarna är det folk som Gud tagit sin hand ifrån”, ”förbannelsen vilar över dem”, ”likt Ahasverus vandrar juden hemlös och rotlös genom denna värld” etc. Den allvarligaste är gudsmordsanklagelsen, dvs. att judarna skulle bära skulden för Jesu död.”¹¹⁵

I *Fyrahanda sädesåker* finns rikhaltiga exempel på sådana klichéer. ”Domen skall gå över Gudsfolket”, ”Israel är tyngt av blodskuld”, ”Gud skall överge sitt folk”, ”Jesus uttalar den slutgiltiga domen över det officiella Israel, över den judiska kyrkan” är några exempel. Att det är judarna som dödar Jesus är

något som Fridrichsen upprepar flera gånger. Det kan även tilläggas att han bidrar till att föra vidare andra ofta använda klicheer. Han beskriver även i mycket nedsättande ord judens inställning till pengar,¹¹⁶ liksom attityden gentemot barn och orkeslösa.¹¹⁷

Guds vägar tar även upp kristologin som det som skiljer judar och kristna åt. Bekännelsen till Jesus som Herre ”i gudomlig mening” kan kristna omöjligt göra avkall på utan att göra avkall på sin identitet. Trots att det är tydligt vad som skiljer kristna och judar åt har man ett gemensamt arv av stor betydelse. På dessa punkter är man överens med Fridrichsen, men man drar andra slutsatser: just genom sin djupa samhörighet med den judiska tron kan kristna omöjligt förakta eller förfölja dem som delar denna tro. Vad som har omöjliggjort en dialog mellan judar och kristna har inte varit skillnader i läran utan snarare den svåra behandling som kristna ofta givit dem.

Behovet av dialog ter sig hos Fridrichsen som ringa eller obefintligt, kanske just därför att han inte tycks räkna med att det efter templets fall finns någon judendom kvar. I Matt. 23:34-39 talar Jesus om de profeter som folkets ledare dräpt under Israels historia med orden: ”Så skall allt rättfärdigt blod komma över er” (v. 36) och ”Se, ert hus kommer att stå öde.” (v. 38). Denna text kommenterar Fridrichsen: ”Denna dom fullbordade sig inom kort tid på judafolket: några decennier senare låg Jerusalem och templet i ruiner och folket existerade icke mera som folk, som kultmenighet på Sion.”¹¹⁸ Avslutningsorden i *Guds vägar* handlar om begreppet omvändelse och man framhåller detta begrepps centrala betydelse inom såväl judendom som kristendom som en uppmaning till mänskligheten att vända sig mot Gud och ”bryta upp från destruktiva och förslavande handlingsmönster.”¹¹⁹ Även Fridrichsen är klar över detta begrepps avgörande betydelse, men han sätter det i ett kristologiskt sammanhang:

Omvändelse (*teshuba*) var intet okänt begrepp för judendomen. Redan hos profeterna är detta det religiösa grundkravet som riktas till Israel: *Schubu*, omvänd eder! Detta är den enda vägen till att undfly Guds vrededom, att fly till Gud. ... Denna omvändelses radikala och totala karaktär kom bort i judendomen, som gjorde *teshuba* till en prestation. En botgöring som skulle utplåna vissa begångna synder och så återupprätta det normala Gudsförhållandet. Jesus gör igen omvändelsekravet radikalt. ... men Jesu landsmän satt fast i det gamla, i messiasdrömmen och moralismen. Människosonen och Gudsriket saknade de sinne för. Därför blev ordet om *metanoia* för dem icke ett nådeord utan ett domsord.¹²⁰

FÖRINTELSEN

Ingen händelse har haft så avgörande betydelse för det judiska folket under dess långa och mödosamma historia som Hitlers och nazismens utrotningsförsök under andra världskriget. Vi använder i dagligt tal uttrycket Förintelsen som en sammanfattande benämning på alla de grymheter som judarna utsattes för av sina bödlar i utrotningsläger, ghetton osv. Själva använder de ofta ett eget uttryck, *Shoah*.

Så kan nittonhundratalet, av de flesta betraktat som industrialismens och den tekniska utvecklingens århundrade, få den för en jude långt mer betydelsefulla beteckningen "the age of Holocaust".¹²¹

The developments that eventually led to the Holocaust not only changed the physical, geographical and social status of the Jewish People, but also revolutionized their Jewish consciousness, creating a profound psychological metamorphosis that led large sections of the people to self-reckoning and to consequent ideological change. The belief in progress, in the benevolence of nations, in Christian and humanistic tradition was shattered.¹²²

En avgörande fråga var naturligtvis det judiska folkets framtid. Upplysningstiden hade medfört avsevärda lättnader. Ghettona hade öppnats, fördrivningarna upphörde, gradvis fick judarna samma rättigheter som övriga medborgare i de länder de bodde. Samtidigt fortlevde anti-semitismen och kom regelbundet till högst kännbara uttryck. Vilken var lösningen? För många var svaret att den enda möjligheten till överlevnad var att så långt möjligt anpassa sig till omvärldens sätt att leva. Förintelsen gjorde slut också på den förhoppningen. Det hjälpte inte att man övergivit allt eller det mesta av judiska sedvänjor, att det inte fanns något som skilde en jude från hans kristna granne i yttre hänseende. Man blev ändå sänd till avrättning i gaskamrarna. Vad som kom som en ytterligare chock var att detta skedde i det moderna Europa som berömde sig av höga etiska ideal och vars främsta religion var kristendomen. När judarna var utsatta för den värsta terrorn i sin historia stängde de flesta länder sina gränser för judiska flyktingar och kyrkorna och deras ledare teg för det mesta, där de inte gav sitt uttalade stöd åt nazismen. Kyrkornas bearbetning av detta skeende har varit av stor betydelse för den judisk-kristna dialogen och det kan därför vara av intresse att något studera i vad mån Förintelsen eller hänvisningar till denna kommer till uttryck hos Fridrichsen.

Det har tidigare framhållits att han inte gör hänvisningar till världshändelser. Ändå är det ett faktum att merparten av hans artiklar (139 av totalt 205) i *Fyrahanda sädesåker* tillkommit under, eller strax efter, andra världskriget. Den enda anknytningen till och omnämmandet av nutida judendom

finner man i en artikel rörande Joh. 8:24-51 (Barn till Abraham) publicerad 1948, där Fridrichsen relativt utförligt kommenterar relationen mellan judar och kristna. Först konstaterar han den oförenliga motsättning som rådde mellan Jesus och hans motståndare. Konflikten kunde bara lösas genom att någondera parten fick ge vika:

Denna gång blev det Jesus, som måste utplånas ur Israel. Och i kyrkans tre första århundraden fick ”judarna” många av hans lärjungar till schavotten, bålet eller arenan i oförsonligt hat mot den korsfäste falske Messias. – Dialogen mellan synagogan och kyrkan har med vissa avbrott fortsatt ned genom århundradena ända till idag. Därvid har den förändrat karaktär och tonfall; man diskuterar nu från båda sidor humanit och urbant. Man finner trots allt många ömsesidiga anknytningspunkter och gemensamma uppgifter. Prästen och rabbinen står inte i dödsfiendskap mot varandra, utan sida vid sida som väktare över och försvarare av ett heligt gemensamt arv.¹²³

Fridrichsen nämner här ingenting, inte ens antydningssvis, om kristnas förföljelse av judar under 1600 år. Inte ett ord om korstågens härjningar, om inkquisitionen, om ghetton, om pogromer och fördrivningar från land efter land. Inte heller nämns något om Förintelsen, trots att artikeln är skriven flera år efter krigets slut.

Hur mycket var känt av Förintelsen under själva kriget? Det har ibland hävdats att ingen egentligen visste vad som försiggick förrän mot slutet av kriget och det var först när de allierade nådde förintelselägren och öppnade deras grindar som det på allvar blev klart för omvärlden vad som skett. Detta måste dock avfärdas som villfarelse. Omvärlden visste, och det på ett ganska tidigt stadium. Redan i början av kriget kunde svenska tidningsläsare ta del av rapporter om de anti-judiska stämningarna i Tyskland. ”Information about the progress of Germany’s anti-Semitism abounded in Swedish press”, skriver Steven Koblik.¹²⁴

Rapporter om Hitlers ”slutliga lösning”, en utrotning av hela Europas judiska befolkning, nådde Sverige redan hösten 1941 och dödslägrens existens blev kända sommaren 1942.¹²⁵ Även allmänheten blev via tidningar informerade om Hitlers planer med början hösten 1942, men ”...much of the Swedish public could not grasp the reality of the situation.”¹²⁶ Genom Svenska Israelmissionen (SIM) och dess missionärer hade även Svenska Kyrkan och dess ledning mycket god kännedom om vad som försiggick. I rapporter från krigets inledningsskede framgår det att SIM’s missionärer hade en förvånande klarsyn vad avser den judiska befolkningens öde.¹²⁷

Hur mycket Fridrichsen visste om Förintelsen får vi knappast svar på med ledning av vad han själv skrev. Det verkar dock rimligt att anta att han visste

mer än de flesta av den svenska allmänheten. Med sina utomordentliga kontakter med tyska teologer och sitt nära förhållande till Svenska Kyrkan och dess ledning borde det inte vara uteslutet att Fridrichsen på ett tidigt stadium var väl informerad om händelseutvecklingen. Ett sådant antagande bekräftas av Gerhardsson, som beskriver hans insatser för att hjälpa norska flyktingar, särskilt teologer. "I något skyddat elfenbenstorn satt han minst av allt. Han och nazismbekämparen Gustaf Aulén hade mycket att föra dämpade samtal om under ofredsåren."¹²⁸ Vill man vara cynisk kanske man kan säga att när det gäller att ta till orda i frågan om nazismen verkar det mesta ha inskränkt sig till just "dämpade samtal". Vecka efter vecka försåg Fridrichsen svenska kyrkans präster med vägledning för söndagens predikan, men ingenstans kan man spåra en hänvisning till judarna och den grymma förföljelse och utrotning av dem som försiggick.

Gerhardsson framhåller att Fridrichsen var anti-nazist.¹²⁹ Han hänvisar därvid endast till två artiklar ur Svensk Kyrkotidning, båda från 1943. Den första är publicerad i juli under rubriken "Judefrågan i kristen och teologisk belysning".¹³⁰ Där skriver Fridrichsen: "Det är alla kyrkors och kristnas klara plikt att i Kristi namn protestera mot misshandeln av judarna, mot den grymma förföljelse av dem, som nu går över större delen av Europa." Vid denna tid är avrättningslägren allmänt kända, Hitlers "slutliga lösning" av judefrågan är inte längre en hemlighet. Ändå väljer Fridrichsen att tala om "misshandel" och "förföljelse". Detta är också, mig veterligen, det enda uttalande av Fridrichsen som finns publicerat till stöd för judarna.

Varför har då judefrågan blivit ett problem? Varför har inte judarna kunnat assimileras, då skulle ju judefrågan kunnat lösas av sig självt? Fridrichsens svar är att de flesta judarna inte har varit "...*helhjärtade assimilanter*. De ville trots anpassningen icke förneka sin judendom." Detta gällde inte bara enskilda utan även "...den stora massan av helt sekulariserade judar. Även dessa satt fast i den nationella traditionen." Detta är ändå inte det verkliga problemet. "...det största hindret för en rationell lösning är judenhetens oerhörda inre söndring och den enskilde judens omåttliga individualism." När det gäller Luthers uttalanden mot judarna framhåller Fridrichsen att det vore fel att kalla honom judehatare. Det är nämligen "...ett profant begrepp, som är oanvändbart på en person som Luther, som är helt och hållet behärskad av Skriftens motiv och tankar." Det är också just detta som kyrkan måste göra. Den måste se judefrågan utifrån Skriftens vittnesbörd, inte enbart som en fråga om humanitet och medlidande. Det förefaller uppenbart att det är just så som Fridrichsen vill att frågan om judendomens öde skall betraktas. Frågan är teologisk och svaret finns att söka i Skriften. Men någon enkel lösning tycks inte finnas.

Den andra artikeln är inget annat än ett svar till Heinz Caspari med anledning av dennes synpunkter på Fridrichsens artikel om judefrågan. Här förstärks intrycket att Fridrichsen endast vill se ett teologiskt svar på ”judefrågan”.

Mot bakgrunden av Rom. 9-11 måste kyrkan varna för illusioner i judefrågan. Det hindrar icke att den gör vad den förmår för att skapa drägliga förhållanden och motarbeta antisemitismens råhet och barbari. Antisemitismen är den teologiska judproblematikens sataniska karikatyr. Den måste bekämpas till det yttersta och stämplas som vad den är. Men man får ha klart för sig att räkningen aldrig går upp.¹³¹

Det finns ingen grund att anklaga Fridrichsen för anti-semitism eller för att hysa pro-nazistiska åsikter, motsatsen är nog snarare fallet. Ofta framhålls också hans dokumenterade intresse för judarna och det judiska. Trots det kvarstår frågan varför en person som Fridrichsen, som i så hög grad har ordet i sin makt, med ett enda undantag väljer att tåga i frågan om judeutrotningen.

SAMMANFATTNING

Anton Fridrichsen måste betecknas som en av 1900-talets mest betydande svenska exegeter. Hans rykte sträckte sig långt utöver landets gränser och det lever ännu, ett halvsekel efter hans död. Fridrichsen har haft stort inflytande på generationer av teologistuderande, liksom präster och pastorer. Hans utan tvekan mest spridda verk är kommentarsamlingen *Fyrahandas sädesåker* som användes av många ännu idag.

Judarna beskrivs flitigt i *Fyrahandas sädesåker*, men de framställs överlag i nedsättande termer: De förstår inte, de saknar den rätta religiösa känslan, de vill inte tro på Människosonen. Judarna är också kärlekslösa och deras myckna studium av lagen leder dem ingenstans och de ”hatade innerst inne sin Gud”. Fridrichsen för också vidare klichéer som att judar förstår sig särskilt mycket på pengar och att de ser ner på svaga och orkeslösa. Skulden för Jesu död vilar på dem. Flera gånger återkommer uttryck som ”Jesus dödas av judarna”, ”Israel korsfäster sin Messias”.

Detta sätt att beskriva judarna, så vanligt genom historien, har numera de flesta kyrkor och samfund tagit avstånd ifrån. Ett sådant exempel är det av Svenska Kyrkan nyligen framtagna dokumentet *Guds vägar*.

Jesu framställs i *Fyrahandas sädesåker* som en person med klart medvetande om att vara Messias, den som profeterna utlovat. Han anknyter till sin judiska omvärld, ”hans kallelsemedvetande är fast knutet vid Israel och dess ord-

ningar". Jesus var en jude bland judarna, så vill Fridrichsen uttrycka det. Genom att framhålla Jesu judiska ursprung anknyter Fridrichsen till tankegångar som idag ter sig självklara för de flesta, men som då de skrevs inte alls var det. Om detta vittnar bl a de tio punkterna från den judisk/kristna samlingen i Seelisberg. Kristologin verkar vara en av de frågor i samtalet mellan kristna och judar som är svårast att lösa. "Kyrkan måste, om den vill bevara sin identitet, bekänna Jesus som den Messias vilken redan Gamla Testamentets skrifter vittnar om" understryks i dokumentet *Guds vägar*. På den här punkten föreligger ingen avgörande skillnad i förhållande till Fridrichsens ståndpunkt.

När Fridrichsen skall beskriva förhållandet mellan det gamla och det nya förbundet gör han det med vad som nu närmast skulle kunna beskrivas som klassisk ersättningsteologi. Det gamla förbundet med dess privilegier har gått över från det gamla folket till det nya, till dem som tror på Jesus. Även denna ståndpunkt upplevs, av naturliga skäl, av judiska företrädare som ett uppenbart hinder för en verklig dialog med kristna. Här har dock mycket skett från kyrkornas sida och många uttalanden visar en villighet att göra upp med ersättningsteologin, så även *Guds vägar*. Här avfärdas tanken att Gud skulle ha upphävt det förbund han slöt med sitt folk vid Sinai.

Fariséerna beskrivs av Fridrichsen som en enda homogen grupp. De framställs nästan uteslutande i mycket negativa termer och sägs representera vad Fridrichsen kallar den inkarnerade judendomen, sådan judendomen blir när den får blomma ut helt och fullt. Det utmärkande draget hos fariséerna är deras lagiver, nomismen, som inte leder dem någonstans.

I *Fyrahanda sädesåker* nämns inte något om kyrkans och kristnas behandling av judar genom historien, inte heller berörs Förintelsen. *Guds vägar* visar dock på en vilja att göra upp med kyrkans handlande i historien. Här erkänns utan omsvep kyrkans ansvar för anti-semitismen genom att man fört vidare negativa klichéer om judendomen, även sådana klichéer som det inte är svårt att finna i *Fyrahanda sädesåker*, t.ex. gudsmordsanklagelsen. Man erkänner också kyrkornas passivitet under Förintelsen.

När det gäller det judiska folkets öde i eskatologiskt hänseende förefaller Fridrichsen företräda den synen att även judarna till sist måste erkänna Jesus som Herre och Frälsare. Till en sådan hållning rörande judarnas framtid ställer sig *Guds vägar* avvisande. Svaret på frågan om judarnas framtid i frälsningshistoriskt avseende är en Guds hemlighet.

AVSLUTANDE REFLEKTIONER

Under mina första år som präst studerade jag flitigt och med glädje *Fyrahanda sädesåker* i min predikoberedelse. Det är skrämmande och inte så lite förödmjukande att tvingas konstatera att det skedde utan att på allvar lägga märke till alla negativismer och klichéer, eller ens uppenbara teologiska felaktigheter, t.ex. det som numera kallas ersättningsteologi. Jag fruktar att jag, och många präster med mig, aningslöst fört vidare mycket av detta till åhörare i våra gudstjänster. Så närs antisemitismen, och utan att vi kanske är riktigt medvetna om det, närs ett förakt för judendomen, ett förakt som lätt förs över på dess utövare. Det betyder förmodligen inte att vi finner det naturligt att slå ner judar på gatan, men det bidrar till passivitet och tystnad när judar angrips. Det blir inte lika självklart att stå upp och försvara dem, som det är att försvara t ex kristna trosutövare. Alla som på något sätt är satta att undervisa andra i Kristi kyrka har här ett ansvar.

Få enskilda personer har haft så stort inflytande på kyrkans prästutbildning under detta sekel som Anton Fridrichsen, såväl direkt som indirekt, genom dem som blev hans "lärjungar". Min avsikt är inte att förringa hans insatser för studiet av bibeln. Mitt intryck är att han har gjort mer än de flesta för att motivera i synnerhet präster att verkligen läsa och studera såväl Gamla som Nya Testamentet. Det ursäktar dock inte det faktum att han genom sitt ordval bidragit till att nedvärdera och förringa judendomen och judiska trosbekännare. Erik Beijer förtiger det, Birger Gerhardsson förringar det. Varför? Det skulle onekligen kännas befriande om vi kunde få glädjas åt arvet efter Fridrichsen, i tacksamhet för det goda han åstadkommit, utan att förbigå eller förneka det som trots allt inte varit gott. Vem av hans lärjungar vill åta sig den uppgiften?

NOTER

* Föreliggande artikel är en bearbetning av en 10-poängs-uppsats i judaistik vid Lunds Universitet som framlades hösten 1999 under handledning av prof. Hanne Trautner-Kromann.

1. Deere 1995, 47
2. Wigoder 1988, 1.
3. Ulfgard 1998, 147.
4. Efter sidhänvisning till *Fyrahanda sädesåker* anges i fotnoterna även hänvisning till aktuell bibelperikop med kort beskrivning. Som regel har rubrikerna i Bibelkommissionens översättning av Nya testamentet 1981 använts. Efter bibelhänvisningen anges årtal då artikeln ursprungligen publicerades.
5. Gerhardsson 1994, 13ff

6. Beijer 1994, 4.
7. Smith 1976, 63
8. Gerhardsson 1994, 28.
9. Fridrichsen, 1980, 228.
10. Svensk Exegetisk Årsbok 1936, 24f. Återgivet hos Smith 1976, 113.
11. Gerhardsson 1994, 45
12. Gerhardsson 1994, 53.
13. "Le problème du miracle dans le christianisme primitif", 1925.
14. Åtminstone är inte Birger Gerhardsson nöjd med vare sig Axel Smith eller Erik Heen i det avseendet. Om Heens bibliografi skriver Gerhardsson: "Bibliografin är den utförligaste hittills men inte heller den komplett. Den innehåller talrika felaktiga eller ofullständiga uppgifter, felstavningar och skrivfel, många av dem övertagna från Smiths bibliografi." Gerhardsson 1994, 12, not
15. Smith 1976, 25
16. *Fyrhanda sädesåker* är en samling med totalt 265 kommentarer till kyrkoårets predikotexter. De är först publicerade i olika tidskrifter; Ny Kyrklig Tidskrift (NKT), Prästeforeningens Blad (PB), Svensk Exegetisk Årsbok (SEÅ), Svensk Kyrkotidning (SKT) och sedan samlade till en volym, utgiven av Birger Gerhardsson. Texterna är olika långa och även olika fördelade. Somliga söndagar har fått flera långa kommentarer, andra bara någon eller ett par korta. Utgivaren har kompletterat vissa söndagar med andra kommentarer. Dessa utgör 60 st, ungefär en fjärdedel av hela antalet och är författade av Bertil Gärtner (25 st), Erik Beijer (29 st), Harald Riesenfeld (3 st) och Birger Gerhardsson (3 st). I detta arbete kommer endast Fridrichsens kommentarer att användas. Dessa har publicerats under två perioder, 1932-34 (66 st) och 1941-48 (139 st). Dessutom finns ett tillägg med nio kommentarer till andra texter, alla utom en publicerade 1948.
17. Gerhardsson 1994, 74
18. Beijer 1994, 15.
19. Fridrichsen 1980, 441 (Joh 5:1-14; En sjuk man vid Betesda botas. 1932)
20. Fridrichsen 1980, 184 (Joh 8:46-51; *Jesus i diskussion om att ha Gud till fader.* 1944)
21. Fridrichsen 1980, 194f (Samma text som ovan. 1948)
22. Ib.
23. Ib.
24. Fridrichsen 1980, 144 (Matt. 8:1-13; *En officers tjänare botas.* 1946)
25. Fridrichsen 1980, 228 (Joh. 6:1-15; *Mat åt fem tusen.* 1947)
26. Fridrichsen 1980, 83 (Joh. 5:31-39; *Vittnesbördet tas inte emot.* 1944)
27. Fridrichsen 1980, 481 (Joh. 10:22-30; *Judarnas otro.* 1948)
28. Fridrichsen 1980, 387 (Luk. 13:1-5; *Om ni inte omvänder er.* 1942)
29. Fridrichsen 1980, 537 (Matt. 21:14-17; *Barns och spädbarns rop har du gjort till en lovsång åt dig.* 1933)
30. Fridrichsen 1980, 242 (Matt. 21:33-43; *Liknelsen om arrendatorerna i vingården.* 1946)
31. Fridrichsen 1980, 184 (Joh 8:46-51; *Jesus i diskussion om att ha Gud till fader.* 1944)
32. Fridrichsen 1980, 245f (Matt. 27:15-26; *Barabbas friges. Jesus döms.* 1946)
33. Fridrichsen 1980, 243ff (Matt. 27:15-26; *Barabbas friges. Jesus döms* 1943)
34. Ex "Jesu död under Gudsfolkets händer", 55, "Jesus dödas av judarna", 99, "Israel korsfäster sin Messias", 263, "Israels fäder utlämnar Israels Messias till korsdöden", 245
35. Fridrichsen 1980, 572 (Joh. 8:28-36; *Sanningen skall göra er fria.* 1948)
36. Gerhardsson 1994, 33, 60
37. Fridrichsen 1980, 95 (Matt 23:34-39; *Jesu klagan över Jerusalem.* 1945)
38. Fridrichsen 1980, 238f (Matt. 21:33-43; *Liknelsen om arrendatorerna i vingården.* 1933)

39. Fridrichsen 1980, 89 (Luk. 2:1-20; *Jesu födelse*. 1943)
40. Fridrichsen 1980, 127 (Luk. 2:42-52; *Den tolvårige Jesus i templet*. 1946)
41. Fridrichsen 1980, 137 (Joh 2:1-11; *Bröllopet i Kana*. 1947)
42. Fridrichsen 1980, 553 (1 Petr. 2:4-9; *Det andliga templet*. 1946)
43. Fridrichsen 1980, 526 (Luk 1:46-55; *Marias lovsång*. 1933)
44. Fridrichsen 1980, 101 (Luk. 2:33-40; *Jesus hos Symeon och Hanna i templet*. 1945)
45. Fridrichsen 1980, 438 (Mark 12:41-44; *Änkans gåva*. 1942)
46. Fridrichsen 1980, 54 (Joh. 18:36-37; *Jesus inför Pilatus*. 1943)
47. Fridrichsen 1980, 359 (Luk 16:19-31; *Liknelsen om den rike mannen och Lasaros*. 1943)
48. Fridrichsen 1980, 534 (Matt. 18:1-10; *Vem är störst i himmelriket? Förelöser*. 1934)
49. Fridrichsen 1980, 131f (Matt. 12:46-50; *Jesu verkliga släktingar*. 1932)
50. Fridrichsen 1980, 379 (Matt. 9:9-13; *Tullindrivaren Matteus kallas*. 1942)
51. Fridrichsen 1980, 396 (Matt. 5:17-19; *Jesus och lagen*. 1932)
52. Fridrichsen 1980, 74 (Joh. 1:19-28; *Johannes Döparens vittnesbörd*. 1933)
53. Fridrichsen 1980, 52 (Joh. 18:36-37; *Jesus inför Pilatus*. 1945)
54. Fridrichsen 1980, 56 (Luk. 4:16-22; *Jesus i Nasarets Synagoga*. 1944)
55. Fridrichsen 1980, 228 (Joh. 6:1-15; *Mat åt femtusen*. 1947)
56. Fridrichsen 1980, 137 (Joh. 2:1-11; *Bröllopet i Kana*. 1947)
57. Fridrichsen 1980, 100 (Luk. 2:33-40; *Jesus hos Symeon och Hanna i templet*. 1933)
58. Fridrichsen 1980, 148 (Joh. 4:27-42; *”Lyft blicken och se hur fälten redan har vitnat till skörd”*. 1948)
59. Fridrichsen 1980, 49 (Matt. 21:1-9; *Intåget i Jerusalem*. 1933)
60. Fridrichsen 1980, 78 (Joh. 3:22-36; *Johannes Döparens sista vittnesbörd*. 1943)
61. Gerhardsson, s. 37.
62. Fridrichsen 1931, 50
63. Svartvik 1998, 3.
64. Fridrichsen 1980, 104 (Matt. 2:13-23; *Flykten till Egypten*. 1944)
65. Fridrichsen 1980, 201 (Joh. 12:20-33; *Jesus talar om sin död*. 1944)
66. Fridrichsen 1980, 356 (Matt 28:18-20; *Jesus sänder ut sina lärjungar*. 1942)
67. Fridrichsen 1980, 427 (Matt 23:1-12; *Anklagelser mot de skriftlärda och fariséerna*. 1942)
68. Fridrichsen 1980, 520 (Matt 13:31-33; *Liknelsen om senapskornet och surdegen*. 1944)
69. Fridrichsen 1980, 421 (Matt 11:20-24; *Verop över galileiska städer*. 1942)
70. Fridrichsen 1980, 524 (Luk. 1:39-45; *Marias besök hos Elisabet*. 1944)
71. Fridrichsen 1980, 134 (Joh. 2:1-11; *Bröllopet i Kana*. 1933)
72. Fridrichsen 1980, 558 (Apg. 15:13-18; *Frågan om bedningarna vid apostlarnas möte med Paulus i Jerusalem*. 1942)
73. Fridrichsen 1980, 240 (Matt. 21:33-43; *Liknelsen om arrendatorerna i vingården*. 1943)
74. Fridrichsen 1980, 541 (Matt. 5:13-16; *”Ni är jordens salt. - Ni är världens ljus.”* 1944)
75. Fridrichsen 1980, 262 (Luk 23:26-31; *Jesus förs till Golgata för att korsfästas*. 1946)
76. Fridrichsen 1980, 182f (Luk. 8:4-15; *Liknelsen om sådden, ”Fyrhanda sädesåker”*. 1948)
77. Fridrichsen 1980, 491 (Matt. 7:12; *”Allt vad ni vill att människorna skall göra för er...”* 1944)
78. Fridrichsen 1980, 512 (Matt. 25:31-46; *Människosönens dom*. 1944)
79. Fridrichsen 1980, 262 (Luk 23:26-31; *Jesus förs till Golgata för att korsfästas* 1946)
80. Fridrichsen 1980, 95 (Matt. 23:34-39; *Jesu klagan över Jerusalem*. 1945)
81. Fridrichsen 1980, 166 (Matt. 20:1-16; *Vingårdsarbetarnas lön*. 1946)

82. Ib.
83. Ib.
84. Fridrichsen 1980, 234 (Mark. 14:43-50; *Jesus fängslas*. 1944)
85. Fridrichsen 1980, 197 (Luk. 18:31-43; *Jesus förutsäger sitt lidande. En blind utanför Jeriko botas*. 1933)
86. Fridrichsen 1980, 199 (Luk. 18:31-43; *Jesus förutsäger sitt lidande. En blind utanför Jeriko botas* 1946)
87. Fridrichsen 1980, 164 (Matt. 20:1-16; *Vingårdsarbetarnas lön*. 1943)
88. Fridrichsen 1980, 425 (Matt. 23:1-12; *Anklagelser mot de skriftilärda och fariséerna*. 1942)
89. Fridrichsen 1980, 83 (Joh. 5:31-39; *Vittnesbördet tas inte emot*. 1944)
90. Fridrichsen 1980, 169f (Luk 17:7-10; *Liknelsen om tjänaren som passar upp*. 1932)
91. Fridrichsen 1980, 167 (Matt. 20:1-16; *Vingårdsarbetarnas lön*. 1946)
92. ibid.
93. Fridrichsen 1980, 423f (Luk. 18:9-14; *Liknelsen om farisén och tullindrivaren*. 1943)
94. Fridrichsen 1980, 164 (Matt. 20:1-16; *Vingårdsarbetarnas lön* 1943)
95. Fridrichsen 1980, 296 (Matt. 9:36-38; *"Skörden är stor, men arbetarna få"* 1941)
96. Fridrichsen 1980, 347 (Joh. 3:16-21; *"Så älskade Gud världen..."* 1946)
97. Moore 1921, 198.
98. Trautner-Kromann 1993, 8f.
99. Moore 1921, 225.
100. Wigoder nämner bl.a. Paul Tillich, som redan 1933 publicerade en bok riktad mot nazismen, och Reinhold Niebuhr, som protesterade mot antisemitismen och utmanade kyrkan att överge sin överlägsna attityd gentemot judendomen.
101. Wigoder 1988, 4f.
102. Vatican II on the Jews. *Nostra Aetate* (n. 4), October 1965. Återgivet hos Wigoder 1988, 143f.
103. Ruether 1974. Hon framställer bl.a. Jesus död som ett personligt misslyckande och uppståndelsen som ett resultat av "wishful thinking", 67f. Hon kopplar också anti-semitismen till kristologin: "There is no way to rid Christianity of its anti-Semitism, without grappling finally with its christological hermeneutic itself" 116.
104. Cook 1986, 110f.
105. Gerhardsson 1994, 53
106. Beltzickoff 1992, 197.
107. *Guds vägar. Judendom och kristendom. Ett inomkyrkligt samtalsdokument*. Svenska Kyrkans Utredningar 1999:1. Stockholm 1999.
108. Guds vägar 1999, 9. Om dessa "attacker" nämns ingenting i *Fyrabanda sädesåker*, men ett uttalande i en artikel i Svensk Kyrkotidning från 1943 kan ändå illustrera Fridrichsens inställning i den frågan: "Vad Luther beträffar, så är hans invektiv mot judarna inte ett strå vassare än hans utfall mot turken, påven och svärmeandarna. Den som känner hans polemiska stil och vokabulär, kan icke missförstå hans rent teologiska inställning till judarna: för Luther representerade de otrons och förnekelsens dödliga fara, det förklarar hela saken." Svensk Kyrkotidning 1943, 651.
109. Guds vägar 1999, 13
110. Fridrichsen 1980, 67 (Matt. 11:2-10; *Johannes Döparens frågor och Jesus svar*. 1945)
111. Fridrichsen 1980, 352 (Joh. 15:1-9; *Liknelsen om vinstocken*. 1948)
112. Fridrichsen 1980, 392 (Matt. 16:13-20; *Petrus kallar Jesus för Messias*. 1942)
113. Fridrichsen 1980, 552 (Joh. 15:19-20; *Världens hat*. 1941)
114. Fridrichsen 1980, 95 (Matt. 23:34-39; *Jesu klagan över Jerusalem*. 1945)
115. Guds vägar 1999, 17

116. Fridrichsen 1980, 470. (Matt. 25:14-30; *Liknelsen om talenterna*. 1944)
117. Fridrichsen 1980, 537 (Matt. 21:14-17; *Blinda och lytta botas av Jesus. Barnen sjunger Hosanna*. 1933)
118. Fridrichsen 1980, 95 (Matt. 23:34-39; *Jesu klagan över Jerusalem*. 1945)
119. Guds vägar 1999, 20
120. Fridrichsen 1980, 387f. (Luk 13:1-5; *Om ni inte omvänder er*. 1942)
121. Neusner 1995, 126.
122. Ettinger 1976, 854.
123. Fridrichsen 1980, 570 (Joh 8:24-51; *Barn till Abraham*. 1948)
124. Koblik 1988, 52.
125. Koblik 1988, 57
126. Koblik 1988, 59
127. Koblik 1988, 93
128. Gerhardsson 1994, 60
129. Gerhardsson 1994, 53
130. Svensk Kyrkotidning 39 (1943) s. 397ff
131. Svensk Kyrkotidning 42 (1943) s. 651

LITTERATUR

- Beijer, Erik. 1994. "Anton Fridrichsen as Academic Teacher in the Service of the Church." *Fridrichsen, Anton: Exegetical writings. A Selection*. Caragounis, Chrys C. & Fornberg, Tord (ed.) J.C.B. Mohr, Tübingen
- Beltzickoff, Boris. 1992. *Nazism och kristendom ur ett judiskt perspektiv*. Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Cook, M.J. 1986. "The Bible and Catholic-Jewish Relations", E.J. Fischer, A.J. Rudin & M.H. Tanenbaum (edd.), *Twenty Years of Jewish-Catholic Relations*. New York/Mahwah: Paulist Press
- Deere, Jack. 1995. *Surprised By the Power Of the Holy Spirit*, Kingsway Publications
- Ettinger, Shmuel. 1994. "The modern period. Demographic Changes and Economic Activity at the End of the Nineteenth and the Beginning of the Twentieth Centuries." H.H. Ben-Sasson, ed., *A History of the Jewish People*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Fridrichsen, Anton. 1925. *Le problème du miracle dans le christianisme primitif*. Istra, Strasbourg
- Fridrichsen, Anton. 1931. *Vem ville Jesus vara?* Studentföreningen Verdandis småskrifter N:r 346. Albert Bonniers förlag, Stockholm
- Fridrichsen, Anton. 1943. *Judefrågan i kristen och teologisk belysning*. Svensk Kyrkotidning N:o 26, 1943. Uppsala
- Fridrichsen, Anton. 1954. *Den nedbrutna skiljemuren*. J.A. Lindblads förlag, Uppsala
- Fridrichsen, Anton. 1980. *Fyrahanda sädesåker*. Verbum, Stockholm, 1980, 5:e uppl.
- Gager John G. 1985. *The origins of anti-Semitism. Attitudes toward Judaism in Pagan and Christian Antiquity*. Oxford University Press, New York
- Gerhardsson, Birger. 1994. *Fridrichsen, Odeberg, Aulén, Nygren. Fyra teologer*. Nova Press, Lund

- Guds vägar. Judendom och kristendom. Ett inomkyrkligt samtalsdokument.* Svenska Kyrkans Utredningar 1999:1. Stockholm 1999.
- Heen, Erik. 1993. *Anton Fridrichsen (1888-1953) A Bibliography.* University of Oslo. Faculty of Theology. Bibliography Series 5. Oslo
- Koblik, Steven. 1988. *The Stones Cry Out. Sweden's Response to the Persecution of the Jews. 1933-1945.* Holocaust Library, New York
- Moore, George Foot. 1921. *Christian Writers on Judaism.* Harvard Theological Review, Volume XIV, July, 1921. Harvard University Press, Cambridge
- Neusner, Jacob. 1995. *Judaism in Modern Times. An Introduction and Reader.* Blackwell Publishers, Cambridge, Mass.
- Ruether, Rosemary Radford. 1974. *Faith and Fratricide. The theological Roots of Anti-Semitism.* The Seabury Press, New York
- Smith, Axel. 1976. *Anton Fridrichsens kristendomsförståelse. Kontinuitet og nytenkning.* Universitetsforlaget, Oslo
- Svartvik, Jesper. 1998. *Ersättningsteologins historiska bakgrund.* Nordisk Judaistik, Vol. 19, No. 1-2, Lund, 1998
- Svensk Kyrkotidning N:o 42, 1943. Uppsala, 1943
- Trautner-Kromann, Hanne. 1993. *Shield and Sword. Jewish Polemics against Christianity and the Christians in France and Spain from 1100-1500.* J.C.B. Mohr, Tübingen
- Ulfgård, Håkan. 1998. "Realistisk bibelutläggning" efter Qumranfynden: *Telningen i den yttersta tiden - det nya förbundets före och efter Jesus.* Svensk Exegetisk Årsbok 63
- Wigoder, Geoffrey. 1988. *Jewish-Christian Relations Since the Second World War.* Manchester University Press, Manchester

SUMMARY

Anton Fridrichsen is one of the most famous Swedish New Testament scholars of the 20th century. He was professor of New testament studies at the University of Uppsala for almost twenty-five years until his death in 1953.

Fridrichsen's thinking has still a great influence on biblical scholars and ministers of religion, who often read his works in preparation for their sermons. Fridrichsen only wrote one book, his doctoral thesis, but the number of articles published over the years in various publications, is very impressive. Many of them were commentaries intended to help ministers in their preparation for the Sunday sermon. These commentaries were after his death collected by one of his pupils, Birger Gerhardsson, and published under the name of *Fyrahanda sädesåker* ("The Fourfold Cornfield"), i.e. the parable of the sower, a key-parable to Fridrichsen.

Fridrichsen had a great interest in the jewishness of Jesus and the Jews at large. He describes them however mostly in a negative way. They are unable

to believe, they are only interested in the law, a legalism which is their lifestyle. The core of jewishness is, according to Fridrichsen, a nomism "very fitting as a proper monument on a grave" but unthinkable in christian faith. Fridrichsen frequently makes the jews responsible for the death of Jesus. The Pharisees are with few exceptions representatives of an "incarnate jewishness" which makes them unable to recognise Jesus as the Son of Man, the Messiah. The old covenant with the people of Israel has been exchanged with a new, and the people of God has been replaced with a new people, the church.

Although most of the commentaries were published during and after the Second World War nothing is mentioned about the Holocaust.

A comparison with documents from the post-war Jewish-Christian dialogue shows that Fridrichsen contributes to much of what is now considered stumbling-stones in promoting a better understanding between Christians and Jews. A recent (yet unofficial) statement made by the Church of Sweden, called *Guds vägar* ("The Ways of God"), shows a quite different attitude. In fact, much of what Fridrichsen says about the Jews is being denounced in this statement, e.g. replacement-theology and the deicide-accusation.